

TURKIY TILLARDA TERMIN YASASH: BIRINCHI TURKOLOGIK QURULTOY MATERIALLARI ASOSIDA

Qodirova Barno,

dotsent, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti Samarqand, O'zbekiston

ANNOTATSIIYA. Mazkur maqolada turkiy tillarda termin yasashning ichki imkoniyatlari, ya'ni tilning o'z resurslari asosida ilmiy terminlar yaratish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqot 1926-yilgi Turkologik qurultoy materiallari asosida olib borilib, unda terminologiyaning savodxonlik, madaniy taraqqiyot va til siyosati bilan bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, termin yasashning asosiy modellari – derivatsiya, semantik kengayish, kompozitsiya va kalkalash usullari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: terminologiya, termin yasash, turkiy tillar, derivatsiya, semantik model, kompozitsiya, kalka.

ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЕ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПЕРВОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА)

Кодирова Барно,

доцент, доктор философии по филологии (PhD), Самаркандский государственный университет Самарканд, Узбекистан

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируются внутренние возможности терминологического образования в тюркских языках, то есть процесс создания научных терминов на основе собственных ресурсов языка. Исследование проведено на материале Первого тюркологического съезда 1926 года, в рамках которого рассматривается взаимосвязь терминологии с грамотностью, культурным развитием и языковой политикой. Кроме того, на научной основе анализируются основные модели терминологического образования – деривация, семантическое расширение, композиция и калькирование.

Ключевые слова: терминология, терминологическое образование, тюркские языки, деривация, семантическая модель, композиция, калькирование.

TERM FORMATION IN TURKIC LANGUAGES: EVIDENCE FROM THE MATERIALS OF THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS

Qodirova Barno,

docent, doctor of Philosophy in Philology (PhD), Samarkand State University Samarkand, Uzbekistan

ABSTRACT. This article examines the internal resources of term formation in Turkic languages, namely the process of creating scientific terms based on the language's own linguistic resources. The study is conducted on the basis of the materials of the First Turkological Congress of 1926 and highlights the relationship between terminology, literacy, cultural development, and language policy. In addition, the main models of term formation – derivation, semantic extension, compounding, and calquing – are analyzed from a scientific perspective.

Keywords: terminology, term formation, Turkic languages, derivation, semantic model, compounding, calquing.

Kirish. Turkiy tillarda terminologiya masalasi XX asr boshlarida, xususan, Turkologik

qurultoy doirasida ilmiy muhokama markaziga aylangan. Ushbu davrda terminologik tizimning nomukammalligi til va madaniyat rivojiga jiddiy to'siq sifatida baholangan. Mazkur fikr terminologiyani faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy-funksional hodisa ekanini ko'rsatadi. Termin yasash masalasi ayniqsa muhim bo'lib, u milliy tillarning ichki imkoniyatlaridan foydalanish orqali ilmiy tafakkurni rivojlantirishni ko'zda tutadi. Shu sababli, turkiy tillarda termin yasash modellari va mexanizmlarini o'rganish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Asosiy qism. Turkologiya qurultoyida turkiy tillarning terminologik tizimini shakllantirish masalasi eng dolzarb ilmiy muammolardan biri sifatida alohida e'tibor markazida bo'ldi. Qurultoy doirasida terminologiya nazariyasi va amaliyotiga bag'ishlangan beshta ma'ruza tinglanib, ularda turkiy tillarda ilmiy terminlarni yaratish, ularni me'yorlashtirish hamda yagona terminologik tizimni shakllantirish masalalari atroflicha muhokama qilindi. Xususan, A.R. Zifeld "Turkiy tillarda ilmiy terminologiyani yaratish prinsiplari haqida" [5, 239], B.V.Chobonzoda "Ilmiy terminologiya tizimi haqida" [5, 249], H.B.Zaynulli "Turkiy tillarning ilmiy terminologiyasi tizimi haqida" [5, 254], H.A.Odabosh "Turkiy tillarda terminologiya" [5, 262], A.B.Baytursinov "Qozoq adabiy tilida terminologiya yaratish masalalari" [5, 267] mavzularida ma'ruzalar qildilar. Unda termin yasashning nazariy va konseptual asoslari yoritilgan. Milliy terminologiyani shakllantirishning muhim tamoyillari belgilab berilgan hamda terminologiya ilmiy asosda ishlab chiqilishi zarurligi ta'kidlangan. Bu termin yasash jarayoni tasodifiy emas, balki muayyan lingvistik qonuniyatlarga asoslanishi kerakligini bildiradi. Termin yasash tilning ichki resurslariga tayanuvchi va ilmiy tushunchalarni aniq ifodalash vositasi hamda kommunikativ samaradorlikni ta'minlovchi mexanizm sifatida talqin etiladi [2, 244].

Axmet Baytursinov XX asr boshlarida qozoq terminologiyasiga asos solgan va terminlar rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini belgilab, qozoq terminologiyasining dastlabki ilmiy prinsiplarini ishlab chiqqan olimdir.

Ma'lumki, 1924-yil iyun oyida Orenburg shahrida "Qozoq ilmiy xodimlarining I syezdi" bo'lib o'tgan va unda terminologiyani shakllantirishning asosiy prinsiplari tasdiqlangan [4, 173]. Oradan ikki yil o'tib, 1926-yilda Boku shahrida o'tkazilgan "Turkologlarning I qurultoyi"da Ahmet Baytursinov ushbu prinsiplarni ishtirokchilarga tanishtirib, ularni boshqa turkiy xalqlar ham qo'llashi maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi va o'z fikrini "har bir xalq o'z tilini ortiqcha begona unsurlardan tozalab, uni omma uchun tushunarli qilish orqali nafaqat o'z xalqiga, balki boshqa turkiy xalqlarga ham yaqinlashtira oladi" deya bildirib o'tadi [5, 271]. Bu fikrlar olimning nafaqat qozoq terminologiyasining rivoj yo'nalishlarini belgilab berganini, balki umumturkiy terminologiyani taraqqiyotiga ham katta e'tibor qaratganini ko'rsatadi. U termin yaratishda umumiy prinsiplarni qo'llash orqali turkiy xalqlar o'rtasidagi ilmiy, madaniy va ma'naviy aloqalarni mustahkamlashni maqsad qilgan.

Ishtirokchilar tomonidan termin yaratishda arabcha va forsha qatlam, rus va Yevropa tillaridan kirib kelayotgan yangi atamalar hamda turkiy tillarning ichki so'z yasash imkoniyatlari o'rtasidagi nisbat muhokama qilindi. Natijada terminologiyani rivojlantirishda milliy tilning ichki resurslariga tayanish, zarur hollarda esa xalqaro terminlarni ilmiy muomalaga moslashtirib qabul qilish tamoyili ilgari surildi [1, 54].

Turkiy tillar agglutinatив tuzilishga ega bo'lib, bu ularning termin yasash imkoniyatlarini kengaytiradi. Qurultoy materiallarida ta'limning ona tilida olib borilishi va terminologiyani milliy asosda shakllanishi zarurligi qayd etilib, ichki imkoniyatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: so'z yasovchi affiksalar tizimi, semantik kengayish imkoniyati, so'z birikmalari asosida termin hosil qilish, milliy leksik fondga tayangan holda yangi birliklar yaratish. Bu imkoniyatlar terminologiyani tashqi olinmalarsiz rivojlantirishga xizmat qiladi.

Termin yasash modellari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Derivatsion (affiksatsion) model. Bu model turkiy tillarda eng faol hisoblanadi. Affikslar yordamida yangi terminlar hosil qilinadi. Masalan, -lik, -chi, -kor, -shunos kabi qo'shimchalari ilmiy soha nomlari va kasb atamalarini hosil qiladi: tilshunoslik, adabiyotshunos, o'qituvchi. Bu modelning ustunligi unda tizimlilik, semantik aniqlik va mahsuldorlik mavjud ekanligini alohida ta'kidlash mumkin.

Garchi qurultoyda yevropa tillaridagi "-izm", "-logiya", "-atsiya" kabi affikslarni keng qo'llash maqsadga muvofiq emasligi ta'kidlangan [5, 266] bo'lsa-da, turkey xalqlar, jumladan, o'zbek va qozoq filologik terminologiyasida mazkur shakllar bilan bog'liq terminlar anchagina mavjudligini ta'kidlash zarur.

2. Semantik kengayish (metaforizatsiya). Mavjud so'zlarga yangi ilmiy ma'no yuklash orqali termin hosil qilinadi. Masalan, ildiz botanikadan lingvistikaga, matematikaga yoki tarmoq biologiyadan texnologiyaga o'tganligini keltirish mumkin. Bu model tilning ichki rivojlanishiga mos keladi.

3. Kompozitsion model. Ikki yoki undan ortiq so'zlarning birikishi orqali termin hosil qilinadi. Jumladan, sodda gap, so'z birikmasi, til tizimi. Bu model murakkab tushunchalarni ifodalashda samarali bo'lib, terminologik aniqlikni oshiradi.

4. Kalkalash (tarjima modeli). Xorijiy terminlarning ma'nosini milliy til vositalari orqali qayta yaratish. Bu model xalqaro terminologiyani milliyalashtirishga xizmat qiladi, lekin to'g'ri qo'llanilmasa sun'iylikka olib kelishi mumkin.

Qurultoy materiallarida yozuv masalasi terminologiya muammolari bilan uzviy aloqador holda ham talqin etilgan. Muhokamalar jarayonida alifbo tanlovi yuzasidan turli qarashlar ilgari surilib [3, 21], bir guruh ishtirokchilar arab yozuvini saqlab qolish tarafdori bo'lsalar, boshqa guruh lotin grafikasi asosidagi yozuv tizimini joriy etishni ma'qullagan. Mazkur yondashuvlar terminlarning grafik shakli, talaffuzi, imlosi hamda ularni me'yorlashtirish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir. Shu bois terminologik tizimning shakllanishi va rivojlanishi yozuv tizimining takomillashuvi bilan chambarchas bog'liq holda kechadi.

Qurultoyda terminologiyaning ijtimoiy-ma'rifiy ahamiyatiga ham alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, savodsizlikni tugatish va ommaviy ta'limni rivojlantirish masalalari terminologik tizimning holati bilan bog'liq ekanligi ta'kidlangan. Bu esa terminologiyaning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va pedagogik hodisa sifatida ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Terminlar ilmiy bilimlarni avloddan avlodga yetkazishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi, ta'lim jarayonining samaradorligini belgilaydi hamda ilmiy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida muhim omil vazifasini bajaradi. Shunday qilib, terminologik tizimning mukammalligi jamiyatning ilmiy-ma'rifiy taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir.

Xulosa. Turkiy tillarda termin yasash ichki imkoniyatlarga boy va tizimli jarayon hisoblanadi. Turkologik qurultoy materiallari asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Termin yasash ilmiy asoslangan va tizimli bo'lishi zarur.
2. Turkiy tillarning agglutinatib tabiati termin yaratishda keng imkoniyatlar beradi.
3. Asosiy modellarga derivatsiya, semantik kengayish, kompozitsiya va kalkalash kiradi.
4. Termin yasash yozuv islohoti va til siyosati bilan uzviy bog'liq.
5. Terminologiya jamiyatning ilmiy va madaniy taraqqiyotida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Turkologik qurultoy materiallaritahlilishuniko'rsatadiki, terminologiyani rivojlantirish masalasi til siyosati, madaniy modernizatsiya va ilmiy tafakkur evolyutsiyasi bilan uzviy bog'liq kompleks jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur manbada terminologik tizimning mukammalligi savodxonlikni oshirish, ilmiy bilimlarni ommalashtirish hamda ta'lim samaradorligini ta'minlash

yo'lidagi asosiy to'siqlardan biri sifatida baholanadi. Shu nuqtayi nazardan, terminologiyani rivojlantirish bir tomondan lingvistik tizimni takomillashtirishni, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy ehtiyojlarga moslashgan ilmiy-kommunikativ mexanizmini shakllantirishni taqozo etadi.

Avvalo, terminologiyani rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri – uning ilmiy asoslanganligini ta'minlashdir. Qurultoy materiallarida terminlar tasodifiy yoki stixiyali tarzda emas, balki aniq metodologik tamoyillar asosida yaratilishi lozimligi qayd etiladi [5]. Bu esa terminologik birliklarning semantik aniqligi, tizimliliigi va normativ barqarorligini kafolatlaydi. Termin yaratishda ilmiy yondashuvning ustuvorligi terminologiyani umumtil qatlamidan ajratib turuvchi asosiy belgilardan biri sifatida talqin etiladi.

Ikkinchi muhim yo'nalish – terminologiyani soddalashtirish va ommalashtirishdir. Manbada alohida ta'kidlanishicha, murakkab va tushunarsiz terminlar keng xalq ommasining ilmiy bilimlarni o'zlashtirishiga to'sqinlik qiladi. Shu bois terminlar maksimal darajada aniq, ixcham va oson qabul qilinadigan shaklda ishlab chiqilishi zarur. Bu jarayon, ayniqsa, savodsizlikni tugatish va ta'lim tizimini ommaviylashtirish sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, terminologiya faqat mutaxassislar doirasida emas, balki keng ijtimoiy qatlam uchun ham funksional bo'lishi kerak.

Uchinchi yo'nalish – terminologiyani milliy til asosida shakllantirishdir. Qurultoyda ona tilida ta'limni rivojlantirish, ilmiy adabiyotlarni milliy tillarda yaratish va shu asosda terminologik bazani boyitish zarurligi qayd etiladi. Bu esa terminologiyaning milliy identifikatsiya vositasi sifatidagi rolini kuchaytiradi. Shu bilan birga, milliy terminologiya yaratishda xalq tilining ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanish, so'z yasash modellari va semantik kengayish mexanizmlarini ishga solish muhim hisoblanadi.

To'rtinchi yo'nalish – terminologiyani yozuv (alfavit) islohoti bilan uyg'un rivojlantirishdir. Qurultoy doirasida arab yozuvidan lotin yozuviga o'tish masalasi terminologik tizimni qayta ko'rib chiqishni talab etuvchi omil sifatida talqin qilinadi. Yangi grafik tizim terminlarning fonetik, morfologik va orfografik shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun terminologiyani rivojlantirish jarayoni alifbo islohoti bilan parallel ravishda olib borilishi lozim.

Beshinchi yo'nalish – xalqaro ilmiy tajribani integratsiyalashdir. Qurultoyda turli mamlakat olimlarining ishtiroki terminologiyani rivojlantirishda komparativ yondashuvning ahamiyatini ko'rsatadi. Bu esa terminlarning universallashtiruvchi, ilmiy muomalaga moslashuvi hamda global ilmiy diskursga integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Shu bilan birga, milliy terminologiya va xalqaro terminologiya o'rtasida muvozanatni saqlash dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, terminologiyani rivojlantirish ko'p omilli, tizimli va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan jarayon bo'lib, u ilmiylik, soddalik, milliylik, funksionallik hamda internatsionallik tamoyillariga asoslanadi. Mazkur tamoyillar uyg'unligi terminologik tizimning samaradorligini oshirib, uni jamiyatning ilmiy-madaniy taraqqiyotida muhim vositaga aylantiradi.

Adabiyotlar

1. Həsənova K. Birinci türkoloji qurultay və terminologiya məsələsi / TheFirstTurkologicalCongress – A100-Year Historic Event (1926-2026) February15, 2026.
2. Sayali Sadıqova. Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları, Bakı, “OPTİMİST” MMC çap mərkəzi – 2023, – 704 s.
3. Xudoyberdiyev J.O. Birinchi turkologiya qurultoyining chaqirilishi va maqsadi haqida / O'zbekiston: til va madaniyat jurnali. 2021 Vol. 4. – B. 18-38.
4. Кайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. — Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
5. Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана. – БАКУ, 1926. – 550 с.